International Journal of Sanskrit Research 2017; 3(3): 251-255

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2017; 3(3): 251-255
© 2017 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 02-03-2017
Accepted: 03-04-2017

मौमितावर (वसु)
कालिनगर हाट, उत्तर चव्विश परगणा, पश्चिमबङ्गः

Correspondence
मौमितावर (वसु)
कालिनगर हाट, उत्तर चव्विश परगणा, पश्चिमबङ्गः

वैश्विकसंहतिकरणे अनुवादस्य गुरूत्वम् - संस्कृतसाहित्यालोके

मौमितावर (वसु)

सारसंक्षेप

साहित्यस्य अन्यतमा समृद्धशाली शाखा वर्तते अनुवादः। अवगतार्थस्य प्रतिपादनमेव 'अनुवादः' इति। एवमेव क्रमेण एषः शब्दः उदितशब्दस्यानुकरणेऽपि प्रवृत्तः। कालक्रमानुसारम् अनुवादशव्दोऽयम् एकस्याः भाषायाः इतरभाषायां रूपान्तरणे रूढः जातः। वर्तमाने प्रायः भाषान्तरकरणमेव अनुवादशब्दस्यार्थ इति विद्वद्भिः स्वीक्रियते। अनुवादस्यारम्भकालविषये वक्तुं शक्यते यत् पृथिव्यां मानवसमाजे यदा द्वितीयभाषायाः आविर्भावः जातः तदारभ्य एव अनुवादकरणमारब्धम्। तादृशी भाषा प्रायः पृथिव्यां नास्त्येव यस्यां इतरभाषातः अनुवादः न जातः। विशेषतः उत्तमानां धर्म-काव्य-नाटकादिग्रन्थानाम् अनुवादः विश्वस्य सर्वासु भाषासु एव जातः। संस्कृतक्षेत्रे यद्यपि प्राचीनकाले अनुवादकार्यस्य दृष्टान्ताः उपलभ्यन्ते, किन्तु अनन्तरं पराधीनताकाले बहुकालं यावत् पण्डिताः कार्येस्मिन् विरताः आसन्। पुनः मुद्रणयन्त्राविष्कारात् परं अस्य कार्यस्य व्यापकतया आरम्भः जातः। अग्रे यदा संस्कृते आधुनिकसाहित्यसर्जनस्य प्रसङ्गः समायातः तदा नवीनानां कवीनां प्रतिभाविकाशाय तेषां साहित्यिकगुणवर्धनाय च अनुवादकार्यस्य प्राचुर्येण आवश्यकता आपतिता। वस्तुतः आधुनिकं युगमस्ति वैश्वीकरणस्य युगम् , सूचना-प्रौद्योगिक्याः युगम् उत्तराधुनिकयुगादि च। एतेषां विविधाभिधानानां सार्थकता अनुवादेन विना न सिद्ध्यति। अतः युगमिदम् अनुवादस्य युगम् इति कथनेन नातिशयोक्तिः। सम्पूर्णे विश्वे विस्तृत-अपार-ज्ञानस्य प्रचाराय प्रसाराय च अनुवादः महत्वपूर्णं भूमिकां पालयति। भारतीयदर्शन-गणित-चिकित्सादि शास्त्राणां ज्ञानस्य विकिरणम् विश्वस्य विविधदेशेषु विशेषतः पश्चिमीयदेशेषु अपरतः विदेशेषु जातानां विविधानामाविष्काराणां विषये भारतीयानां ज्ञानलाभः अनुवादेनैव सम्भवति।

कूटशब्दाः अनुवादः, संस्कृतेतरभाषाभ्यः , संस्कृतानुवादः, वैश्विकसंहतिकरणम् ।

प्रस्तावना

भाषाणाम् आविष्कारात् परं यदा मानवसमाजस्य विकाशः विस्तारश्च जायमानः आसीत् तदा सम्पर्कस्य आदानप्रदानप्रक्रियायाः विस्तारस्य आवश्यकता अनुभूता, तदा एव अनुवादकार्यस्य आरम्भः जातः। ऐतिहासिकतथ्यानुसारं प्राचीनकाले कश्चिन्नृपः राज्यसीमावर्धनार्थम् अन्यदेशाक्रमणाय निर्गच्छति स्म। तदा द्विभाषिजनान् सहैव नयति स्म। तस्मात् ज्ञायते यत् प्रारम्भे अनुवादपरम्परा मौखिकरूपेणैव प्रसृता। साहित्यक्षेत्रे अनुवादकार्यम् अनन्तरं गुरुत्वं प्राप्तम्। वस्तुतः आदौ देशाटनाय ये पर्यटकाः विभिन्नदेशान् प्रति यात्रामार्गे यत्र यत्र गतवन्तः, तत्रत्याः भाषाः

पठित्वा तत्तद्भाषीयश्रेष्ठग्रन्थानां स्वस्वभाषासु अनुवादं कृतवन्तः यात्रिणः। ते एव अनुवादस्य शलाकापुरुषाः आसन्।

अधुना अनुवाद-इत्यस्य कः अर्थ इति पृष्टे सति उच्यते अनु-इति शब्दस्तु वह्वर्थकः। अनु- इत्यस्य पश्चादित्यर्थः गृहीतः अत्र। 'विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः'[1] इत्यस्मिन् सूत्रे अनुवादशब्दस्थम् अनुरिति अव्ययं तु महर्षिणा गौतमेन पश्चादित्यर्थे एव प्रयुक्तम्। विधेरनुवचनं विहितस्य वाऽनुवचनमनुवादः। सूत्रकारगौतमस्य अभिमतमनुसृत्य वृत्तिकारेण आचार्येण विश्वनाथेन अनुवादस्य सुस्पष्टं लक्षणं प्रदत्तम्- 'प्राप्तस्य अनु-पश्चात् कथनं सप्रयोजनमनुवादः'। अनुवादसम्पर्किताधुनिकचिन्तने न्यायशास्त्रगतम् अनुवादस्य वीजमेव प्रकाश्यते। पार्थक्यं तावदेव यत् न्यायमतानुसारमनुवादस्य प्रयोगः समानभाषायाः अन्तर्गतः। तत्राधुनिकचिन्तनानुसारं कस्याश्चिद्भाषातः भिन्नभाषायां पुनःकथनमनुवादः। एकस्याः भाषायाः आधारीभूतं भावचिन्तनं च अन्यस्यां भाषायां प्रवाहकरणमेव अनुवादः। कैश्चित् पुनः लिप्यन्तरणमपि अनुवादे एव परिगण्यते। किन्तु वैज्ञानिकक्षेत्रे पारिभाषिकशब्दानां लिप्यन्तरणस्य प्रसक्तिः स्यात्। साहित्यक्षेत्रे तु दोषाय एव इति मे मतम्।

विषयालोचनम् – 'संसरतीति संसारः'- इत्युक्त्यनुसारं प्रतिक्षणं परिवर्तमानः संसारोयम् नास्ति तत्र संशयलेशः। अस्माभिर्ज्ञायते साहित्यं संसारस्य प्रतिविम्बस्वरूपम्। अतः तत्र वैविध्यपरिदर्शनं स्वाभाविकमेव। कालक्रमेण यान्त्रिकयुगेस्मिन् ग्रामेषु नगरेषु देशेषु च अन्तर्वर्तिभेदः ह्रासमानः अस्ति। यस्मात् समाजे क्रमशः सांस्कृतिक-सामाजिक-आर्थिक-राजनैतिकविकाशः

दृग्गोचरीभूयते। गतिशीला नदी यथा कालेन सह विविधघात-प्रतिघातान् सोढ्वा पूर्वतनं किञ्चित् तत्वम् त्यक्त्वा किञ्चित् पुनः स्वीकृत्य अपि च नवीनतत्वेन सह निरन्तरम् अग्रे गच्छति।तथैव साहित्यसंसारोपि प्राचीनपरम्परां किञ्चित् परित्यज्य किञ्चिद्वा अनुसर्य तथा नवीनपरम्परागतचिन्तनेन सह सततं प्रवहमानमस्ति।

अतिप्राचीनता हि यस्याः विशेषता, अनेकासां भाषाणां जननीस्वरूपा या भाषा, या शतकेभ्यः प्रवाहितपरम्पराणां परम्परा वर्तते, शाश्वतमूल्यानाम् आधारशीला, यत्र वहिस्तात् किमपि स्वीक्रीयते चेत् नावज्ञायते एव यत् किमपि मिलितं, सैव संस्कृतभाषा अतीव उत्कृष्टा युगपोयोगी च भाषा अस्ति।

प्रचीनभारते संस्कृतभाषा आत्मानं तादृशि उच्चासने प्रतिष्ठापितवती यत् अस्याः भाषायाः लेखकाः देशीयभिन्नभाषासु संस्कृतग्रन्थानामनुवादे उत अनुवादसम्पर्किते अध्ययने किञ्चिदपि आग्रहिणः न जाताः इति मतम् कैश्चित् प्रकाश्यते चेदपि मतमेतत् पूर्णतया सत्यं न।आरम्भकालादेव भारतं बहुबाषिदेशः अस्ति। संस्कृतेतरभाषातः लौकिकसाहित्यरचनायाः प्रेरणा गुणाढ्यस्य कथां विहाय अन्यत्रापि दृश्यते। लौकिकसाहित्ये कथादृश्यकाव्ये अपि संस्कृतेतर भाषाणां संस्कृतेन सह युगपत् प्रयोगः दृश्यते। भासकालिदाससदृशाः अपि तेषां काव्ये प्राकृतेन सह संस्कृतस्य (संस्कृतानुवादस्य वा) युगपत् प्रयोगं कृतवन्तः। उदाहरणत्वेन- "ईसीसिचुम्बिआइं भमरेहिं सुउमारकेसरसिहाइं । ओदंसअन्ति दअमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमाइं।" (प्राकृतम्) "ईषदीषच्चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेशरशिखानि । अवतंसयन्ति दयमाणाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि।।" (संस्कृतम्)[2] एतेन प्रमाणीयते लौकिकसंस्कृतसाहित्ये अनुवादकार्यं वहुपूर्वादेव सामान्यतः अनायासतया प्राचलदासीदेव।

संस्कृतमधिकृत्य द्विविधानुवादकार्यंक्रियते। तत्र बहुभिः अनुवादकैः संस्कृतग्रन्थाः इतरभारतीयभाषासु वैदेशिकभाषासु च अनूदिताः सन्ति। तेषु संस्कृतग्रन्थेषु केषाञ्चन ग्रन्थानां पुनः बहुवारं बहुभाषासु अनुवादः जातः। तेषु प्राचीनग्रन्थेषु ऋग्वेदः ऐतरेयारण्यकः ऐतरेयब्राह्मणः अथर्ववेदः इत्यादीनां वैदिकग्रन्थानां रामायण-महाभारत-श्रीमद्भगवद्गीता-काव्यादर्शः-पञ्चतन्त्रादीनां लौकिकानां संस्कृतसाहित्यानाम् नामानि उल्लेखार्हानि। अपरतः अपरापरभाषीयप्रसिद्धग्रन्थानां संस्कृते अनूदितसाहित्येषु केषाञ्चन नामानि उल्लिख्यतेत्र। यथा- प्रख्यातः कथाकारः गुणाढ्यः[3] पैशाची-भाषायां[4] बृहत्कथा[5] इति ग्रन्थं विरचितवान्। एतस्य त्रयः संस्कृतानुवादाःप्राप्यन्ते। तेषु प्राचीनतमोऽनुवादः 'बृहत्कथाश्लोकसंग्रहः' इत्याख्यया नेपालस्थितेन बूधस्वामिवर्येण[6] विहितः। क्षेमेन्द्रेण[7] कृतानुवादः बृहत्कथामञ्जरी इत्यभिधानेन ख्यातः। अस्य कथाग्रन्थस्य तृतीयानुवादः तु सोमदेवभट्टेन [8] कृतः 'कथासरित्सागरः' इत्याख्यानेन जगति प्रसिद्धः। हालकवेः 'गाथा सत्तसई'-इति प्राकृतकाव्यस्य अनुवादः गोवर्धनाचार्येण कृतः [9] 'आर्यासप्तशती' इत्यभिधानेन। जयशङ्करप्रसादस्य कामायनी-इति कृतेः भगवद्दत्तवर्येण, नालयिरमित्याख्यस्य तमिलकाव्यस्य कूरुकापुरवासिभिः रामानुजैः, वशिष्टगणपतिमुनिभिः रमणगीता इति तमिलगीतिकाव्यस्य च संस्कृतानुवादः कृतः। आधुनिककालिदासः इत्याख्यस्य शेक्सपीयरमहाभागस्य सर्वेषाम् आङ्ग्लभाषीयनाटकानां मेडपल्लीवेङ्कटरमणाचार्येण तथा मैकवेथ-इति नाटकस्य 'जीवयात्रा' इति अभिधानेन महालिङ्गशास्त्रिवर्येण अनुवादः कृतः। अरेबियन् नाइटस्-जगद्वन्धुमहोदयेन एतस्य ग्रन्थस्य संस्कृतानुवादः कृतः

पुनश्च कदाचित् मौलिकसंस्कृतग्रन्थस्य अन्यभाषायाम् अनुवादात् परं पुनः तस्मात् अनूदितसाहित्यात् संस्कृते अनुद्य प्रत्यागमनमपि जातम्। यथा- वाल्मीकिरचितरामायणमुपजीव्य महाकविना तुलसीदासेन हिन्दीभाषया विरचितस्य 'रामचरितमानस'- इत्यस्य ग्रन्थस्य पुनः 'मानसभारती' इत्याख्यया संस्कृतानुवादः विहितः डाँ. जनार्दनगङ्गाधररटाटेमहाभागेन।

चतुर्थ-शताब्द्याः उत्तरार्धे फाहियेन - इति चैनिकपरिव्राजकः पञ्चविंशतिवर्षाणि भारते स्थित्वा संस्कृत-भाषा-व्याकरण-इतिहास-दर्शन-साहित्य-शास्त्रादिकं सम्यग् अधीत्य बहूनां ग्रन्थानां प्रतिलिपिं निर्माय स्वदेशं प्रतिगम्य तेषु प्रतिलिपिग्रन्थेषु वहूनां ग्रन्थानां चैनिकानुवादं कृतवान्। चीनदेशे अनुवादकार्यं प्रशस्यते स्म तथा पूर्णतः धार्मिक-विधिविधानपालनेनैव अनुवादः क्रियते स्म इति कथ्यते। संस्कृतग्रन्थानां चैनिकानूदितरूपं षष्ठशताब्द्यां जापानदेशीयैः प्राप्तम्। अथ जापानभाषया अपि तेषां ग्रन्थानाम् अनुवादः कृतः।

इसवी-षोढशशतके एम.वेङ्कटरमणाचार्येण कृतस्य अनुवादकार्यस्य 'शेक्सपीरीय-नाटक-कथावली'-इत्याख्यया प्रकाशनं जातम् , यत्र 'आरवीयान-नाइह्व' तथा मेरि-लाम्ब इत्यस्य 'टेल्स फ्रम शेक्सपीयार' इत्यनयोः अनुवादः प्राप्यते। 'आरवीयान-नाइह्व' तथा 'गुलिस्तान्' इत्यनयोः अनुवादः[10] संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिकायाः नैकेषु अङ्केषु प्रकाशितः। सिन्दवादकथानां तैलङ्गवर्येण[11], राघवनमहाभागेन टालस्टयकथाः[12], सोमयाजीवर्येण भगीरथप्रसादत्रिपाठिना च क्रमानुसारं रवीन्द्रनाथस्य तथा प्रभातकुमारमुखोपाध्यायस्य कथा संस्कृतसाहित्यपरिषत् पत्रिकायाः विभिन्नेषु अङ्केषु प्रकाशिताः।वस्तुतः अनूदितकथानां विशेषता एषा एव यत् हास्यरसयुताः इमाः कथाः संस्कृतपण्डितानाम् उपरि तावन्तं प्रभावं जनीतवत्यः यत् तासां कथानां अनुवादकरणेच्छां निवारयितुं ते अशक्ताः।

आधुनिककाले अनुवादस्य या गतिः सा अभूतपूर्वा इति वाक्यं तु निःसंशयं सत्यमेव। परन्तु एतदपि सत्यं यत् अनुवादकार्यस्य आवश्यकता प्रत्येकस्मिन् युगे प्रत्येकस्मिन् काले तथा प्रत्येकस्मिन् स्थाने एव अनुभूता। समग्रे विश्वे विज्ञान-प्रयुक्ति-धर्म-दर्शन-साहित्य-शास्त्रादीनां ज्ञानविज्ञानानां द्रुतं सम्पन्नविकाशेन अनुवादस्यावश्यकता दिनं दिनं क्रमवर्धमानाऽस्ति।

अथ अनुवादस्य प्रयोजनं किम् इति पृच्छायां कस्याश्चिद् जातेः समानभाषाभाषिगोष्ठ्याः वा भाषायाम् अन्तर्निहिताः भवन्ति- तस्याः गोष्ठ्याः मनुष्याणां भावसम्पद् जातीयजीवनस्य सामग्रिकाशा-आकाङ्क्षा रीतिः नीतिः चेत्यादयः। अतः जातेः चिन्तनस्य सामग्रिक ऐश्वर्यभाण्डारस्वरूपं ज्ञातुम् अनुवादस्य प्रयोजनमस्ति।। अनुवादचर्चायाः प्रयोजनानि अधः अतिसंक्षेपेण उल्लिख्यते-

1) **संस्कृतीनां समन्वय**

a) अनुवादेन विविधजातीनां पारस्परिक-भावसम्पद् विनिमयः (आदानं प्रदानं च) भवितुं शक्यते।

b) विभिन्नदेशीयमनीषिनां भावचिन्तनैः आत्मानं ज्ञानसमृद्धं कर्तुं शक्यते।

c) पृथिव्यां स्थितदेशानां प्रामाण्यग्रन्थसमूहस्य विषयवस्तून् ग्रन्थान् वा स्वीकर्तुं शक्यते।

2) **भाषाणां समन्वय**

a अनुवादकार्येण भाषायाः आङ्गिकसौन्दर्य्यं कलाकौशलं प्रयोगरीतिः चेत्यादीनि अन्यभाषायां सञ्चरन्ति।

b एकस्याः भाषायाः शब्दभाण्डारः वाग्धारा आलङ्कारिकप्रयोगरीतिः च अपरभाषां पर्याप्तं पभवन्ति।

3) **व्यवहारगतदृष्ट्या**

a पृथिव्याः विविधप्रान्तानां ज्ञानम् अनुवादकार्येण विविधदेशानां स्व-स्वभाषासु प्राप्यते।

b सांवादिकता द्विभाषिवृत्तौ चापि विशेषः सहायकः भवति अनुवादः।

4) **शिक्षागतदृष्ट्या**

a विषयज्ञानं लब्धुम् अनुवादस्य महती उपयोगिता वर्तते। प्रसङ्गेऽस्मिन् रवीन्द्रनाथेनोक्तं यत् 'प्रकृतपुस्तकं न लभ्यते चेन् अनुवादकरणे दोषः नास्ति। ज्ञान-विज्ञानं कुत्रत्यापि भवतु भाषा मातृवत् भवेत्' इति।

b आङ्गलभाषा संस्कृतभाषा उत अन्या काऽपि भाषा अनुवादमाध्यमेन सहज-सरल-तया परिष्कारतया वा शिक्षितुं शक्यते। विश्वकवि रवीन्द्रनाथेनापि अनुवादरीतिः विदेशिभाषाशिक्षार्थं योग्यरूपेण प्रशंसिता।

4) **व्यवसायगतदृष्ट्या**

a कार्यालयेषु तथा विचारालयेऽपि अनुवादस्य महत् प्रयोजनं वर्तते।

5) **राष्ट्रियैक्य-वैश्वीकरणदृष्ट्या**

i) न केवलं स्वदेशिक-वैदेशिकसाहित्यसंस्कृतिज्ञान-विज्ञानैः अस्माकं समृद्धकरणे

ii) अपि तु राष्ट्रिय-संहतिसाधने अनुवादस्य महती भूमिका विद्यते।

अधुना विषयेऽस्मिन् वृहत् प्रश्नचिह्नः वर्तते यत् अस्य बहुभाषिदेशस्य साहित्यिकी सांस्कृतिकी परम्परा अक्षुण्णा कथं तिष्ठेत्? देशवासिनः एकः द्वितीयस्य समीपमागत्य पारस्परिकमिलन-सौभ्रातृत्वादिभावनाः कथम् आयत्तीकरिष्यन्ति? वर्तमानपरिस्थितौ देशवासिषु पारस्परिक-समञ्जसता-सद्भावयोः भावनानां विकाशस्यावश्यकता इतोपि वर्धिता येन प्रत्यक्षविविधतायामपि अस्माभिः स्वसंस्कृतिं समानतां सौहार्द्यभावं च दृष्ट्वा अनेकतायामपि एकतायाः संकल्पनायाः मूर्तरूपं प्रदातुं शक्यते। अनया दृष्ट्या भाषागतसद्भावनायाः महती भूमिका वर्तते। सर्वासु भारतीयभाषासु सद्भावनायाः परिवेशः निर्मीयेत, इमाः परस्परैः भावनात्मकस्तरे सम्मिलिताः भवेयुः अपि च तासु पारस्परिकादानप्रदानस्य संकल्पः दृढीभवेत् इत्येव भारतस्य भाषागतसद्भावनायाः मूलमन्त्रः। ईदृशं पवित्रं तथा महत् कार्यं सम्पादयितुं सम्पर्कभाषात्वेन संस्कृतस्य विशेषं योगदानम् न तु अस्वीकरणीयम्। इयमेव अद्वितीया भाषा या सम्पूर्णं देशम् एकसूत्रस्थं कृत्वा राष्ट्रिय-एकतारूपिपवित्रलक्ष्यपूरणे सफला भवेत्। भाषागतसद्भावनायाः आलोचनकाले अनुवादप्रसङ्गः अनिवार्यतया आगच्छति। वस्तुतः अनुवादेन न केवलं भाषागतसद्भावनायाः अवधारणानां पुष्टिविधानं क्रियते अपि च भारतीयसाहित्यास्मिताभ्यां गतिप्रदानकारी कश्चित् सशक्तः आधारभूतश्च माध्यमस्वरूपः। कार्यमिदं तादृशमभिनन्दनीयं येन साहित्यावधारणया वयं परिचिताः भवेम तथा च वयं प्रकृतरूपेण भारतीयाः भूत्वा प्रादेशिकसंकीर्णता-परिसीमादि- विषयान् अतिक्रम्य साक्षात्कर्तुं शक्नुयाम। देशस्य साहित्यिक-सांस्कृतिक-परम्परागतप्राप्तसम्पदां दर्शनन्तु अनुवादेनैव सम्भवति। अनुवादविज्ञानिना डाँ जी. गोपीनाथनमहाशयेन लिखितं यत् बहुभाषाभाषिदेशे अस्मिन् भारतवर्षे अनुवादस्य उपादेयता तु स्वयंसिद्धा। भारतस्य विभिन्नप्रदेशानाम् साहित्येषु निहितमूलभूत-एकतायाः स्वरूपदर्शनाय अनुवाद एव एकमात्रं साधनम् । इत्थं मानवानाम् एकतायां वाधकस्वरूपं भौगोलिकं भाषागतं च प्राचीरम् विनश्य विश्वमैत्रीभावनाम् इतोऽपि सुदृढां करोति अनुवादकार्यमिदम्।

आगामियुगम् अन्ताराष्ट्रियसंस्कृतेः युगं भवेत् तथा च सम्प्रेषणस्य नूतनमाध्यमानाम् आविष्करेण वैश्वीकरणस्य नित्यनूतनक्षितिजा उद्भाविता भविष्यन्ति। अस्यां पूर्णप्रक्रियायाम् अनुवादस्य महद् गुरुत्वं वर्तते। अनेन "वसुधैव कुटुम्बकम्" इति उपनिषदीयविचारः मूर्ततां प्राप्नुयात्। अनया दृष्ट्या सम्प्रेषण-व्यापारस्य उन्नायकरूपेण अनुवादकस्य तथा अनुवादकार्यस्य भूमिका निःसंशयम् अपरिहार्या। प्रसङ्गेऽस्मिन् कविवरवच्चनजी इति कुशलानुवादकस्याभिमतमुल्लेखनीयं यत् अनुवादः भाषाद्वययोः अन्तः मैत्र्याः सेतुस्वरूपः इति। एकस्याः भाषायाः द्वितीयभाषां प्रति मित्रतायै प्रसारितः हस्तस्वरूपः अस्ति अनुवादः। सः हस्तः यावद्वारं यावदधिकं च दिक्षु प्रसारयितुं शक्यते, तावत् प्रसारणीयः।[13]

उपसंहार

अनुवादकार्येण परोक्षतया राष्ट्रसेवा एव क्रियते। एकेन अनुवादकेन एकतः संस्कृतिद्वयस्य राज्यद्वयस्य देशद्वयस्य विचारधाराद्वयस्य वा परस्परयोः अन्तः सेतुत्वेन कार्यं क्रियते। अपरतः तेनैव भौगोलिक-राजनैतिक-साम्प्रदायिकसीमाः उल्लङ्घ्य भाषासु पारस्परिकं सौहार्द्य-सौमनस्य-सद्भावादिकं संस्थाप्यते। यस्मात् वयम् एकात्मता-वैश्विकरणयोः भावनया सम्बन्धयुक्ताः भवामः। अनया दृष्ट्या अनुवादकस्तु कश्चित् समन्वायकः मध्यस्थः संवाहकः भाषीयदूतः इत्यादि-आख्याभिः सम्मानार्हः। अथर्ववेदः अपि सामान्यप्रवाहतः उपरि उत्थाय महल्लक्ष्यं साधयितुं प्रेरयति – 'उत्कुलम् उद्वह' इति[14]। तथैव समग्रविश्वतः नवीनशाश्वतचिन्तनानि अस्मज्जीवनधारां समागच्छन्तु इत्येवं प्रेरयति ऋग्वेदस्य 'आनोभद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः'[15] इति वचनम्। इत्थम् उत्कृष्ट-संस्कृत-चिन्तनविनिमयेन समग्रविश्वम् एकनीडं कर्तुम् अनुवादस्य विशेषतः संस्कृततः संस्कृते वानूदितसाहित्यस्य महद्योगदानं वर्तते, कदाचिदपरिहार्यमेव।

सन्दर्भसूची

1. अभिज्ञानशकुन्तलम्, कालिदासः, सम्पादकः-अनीलवसुः, संस्कृतवुकडिपो, कोलकाता, 2001
2. संस्कृतसाहित्येर इतिहास, धीरेन्द्रनाथ-वन्द्योपाध्यायः, पश्चिमबङ्गराज्यपुस्तकपर्षत्, कोलकाता, 2005.
3. आधुनिकसंसकृतलघुकथा, एक विहङ्गावलोकन – मूल/ रत्ना वसु / अनुवाद- बनमाली बिश्वाल, दृक्, अङ्क-1, इलाहावाद, 1999(1)
4. अनुवाद : भारत और यूरोप की दृष्टिमे, शिवकुमार मिश्र, दृक्, अङ्क-21, इलाहावाद, 2009(1)
5. आज की महती अपेक्षा/ संस्कृते सर्जनात्मक अनुवाद, देवर्षि कलानाथ शास्त्री, दृक्, अङ्क-18, इलाहावाद, 2007(2)

6. **अनुवाद हमें राष्ट्रिय ही नहीं, अन्तरार्ट्रीय भि वनाता है, ड. शिबन कृष्ण रैणा,** 2016, http://hindinest.com/nibandh/n16.htm, 25.05.2017, 01:42 PM